

ДВА РОМАНИ – ДВІ ДОЛІ

Як і більшість державницьких, національних спільнот, людство не є однорідною масою, йому властиве розмаїття світоглядів, традицій, стилю життя і характеру взаємозв'язків на рівні етносів і полікультурності. Однак часовий фактор дозволяє стверджувати, що подіям властиво повторюватися з різними ступенем та наслідками. Найперше на це реагує національна еліта, до якої належать і письменники.

Нині здобув визнання та набуває все більшого поширення компаративний метод вивчення не лише окремого твору, а й творчості письменника в цілому. Яскравим прикладом цього можуть бути романи Івана Багряного “Сад Гетсиманський” та Джорджа Оруела “1984”. Програма з української літератури для вивчення творчості Івана Багряного в 11 класі пропонує роман “Тигролови” та повість “Огненне коло”; “Сад Гетсиманський” пропонують для додаткового читання (при цьому зауважується: вибір того чи того твору покладається на вчителя) [4]. Роман Дж.Оруела “1984” програма із зарубіжної літератури пропонує вивчати в 11 класі [3]. Спільність сюжетних ліній, непередбачуваність розвитку подій, боротьба добра і зла – ось що об'єднує ці романи.

І.Багряний і Дж.Оруел були ровесниками, хоч жили в різних країнах і писали про різні етапи тоталітаризму. Іван Багряний у своєму “Саді Гетсиманському” показав пік розквіту тоталітарної машини, Дж.Оруел у “1984” – що сталося б з нами, якби вчасно не зупинили просування цієї системи. Об'єднує ці романи показ руйнування в людині всіх духовних цінностей, усього найкращого. І це руйнування проходить постійно: спочатку – непомітно, далі – відчуваєш все на собі, коли потрапляєш “в лабеті”, ще далі – живеш у постійному страхі і навіть не борешся за повернення втрачених цінностей, а, навпаки, намагаєшся сам позбутися їх.

Андрій Чумак, Сміт Уїнстон... Долі головних героїв перегукуються з долями їх авторів. І.Багряний відчув на собі подихи смерті, але вистояв і всі найкращі риси українського народу втілив у образі Андрія Чумака. Дж.Оруел не жив у 1984 році, але зумів стати провидцем і в романі пояснити, до чого ми йдемо і що з нами буде, якщо відкинемо краще, не виправимо свої помилки.

“Сад Гетсиманський” і “1984”. Реальність і утопія, але обидва служать вироком тоталітарній системі. Цю систему Іван Багряний добре дослідив, бо й сам відчув на собі її немилість. Філософія частки, що прийшла до влади, зводиться до такої тези: “Не розраховуйте ні на яке милосердя, бо людина є пшик. Ви жорстоко помилитеся, якщо думатимете, що з Вами тут хтось буде панькатись. Нам нема коли панькатись. Вас – і не тільки вас персонально, а всіх там, – тут роздавлять, як муху, і ніхто не жалітиме. І оком не змигне. В СРСР людей вистачить!” [1, 171-172]. І.Багряний показує протистояння – “пшик”, Андрій Чумак, кидає виклик володарю цих слів, не підписує

протокол, не зізнається в нескоеному злочині саме тому, що він більший за цю систему, він – душа вічна, а система – мильна булька, яка рано чи пізно лопне.

В Оруела: “А как вы думаете, зачем мы держим здесь людей? Не для того, чтобы наказать, и не только для того, чтобы добиться от вас признания. Хотите, я объясню, зачем вас здесь держат? Чтобы вас излечить! Сделать вас нормальным! Вы понимаете, Уинстон, что тот, кто здесь побывал, не уходит из наших рук неизлечённым? Нам неинтересны ваши глупые преступления. Партию не беспокоят явные действия: мысли – вот о чём наша забота. Мы не просто уничтожаем наших врагов, мы их переделываем” [2, 4, 103].

Обидві системи вбивають духовно і фізично: в Багряного – якою б ти не був людиною, але в кращому випадку тебе чекає швидка смерть, без “життя” в камері, знущань; в Оруела – від людини залишається тільки її фізична оболонка, в яку вже нічого не можна влити, людина стає програмованою машиною в руках тирана. Енкаведисти, перед тим як вивести жертву на відкритий процес, намагалися позбавити її гідності. Арештованих виснажували тортурами і самотністю і перетворювали на жалюгідних, рабських “людишек”, які зізнавалися в усьому, що їм вкладали в уста, обливали себе багном, “звалювали” провину один на одного, скиглили і просили помилування. Але через кілька років відбувалося те ж саме. Страчені ставали мучениками, нікчемність їх забувалася. Чому ж так траплялося? Насамперед тому, що зізнання їхні були вирвані силою і неправдиві. В Оруела тирані не допускали таких помилок. Всі зізнання, які вимовляються, – правда. Але правдою їх роблять люди – прислужники тирана. Головне, що вони не допускають, аби мертві повставали проти них. Їх девіз Оруел утілив у словах О’Брайена: “Не воображайте, Уинстон, что будущее за вас отомстит. Будущее о вас никогда не услышит. Вас выдернут из потока истории. Мы превратим вас в газ и выпустим в атмосферу. От вас ничего не останется: ни имени в списках, ни памяти в разуме живых людей. Вас сотрут и в прошлом и в будущем. Будет так, как если бы вы никогда не жили на свете” [2, 4, 104].

Оруелівські кати не задовольняються негативним послухом і навіть припущеною покірністю. Коли їм остаточно здаються, то здаються за власною волею. Вони принижують еретика не тому, що він чинить опір; до того часу, поки еретик чинить опір, вони його не знищать. Це Оруелівські кати добре усвідомили. Вони спрямовують арештованого, захоплюють його душу до самого дна, вони його переробляють. Вони випалюють в ньому все зло і всі ілюзії, і він приймає їхню сторону – не формально, а щиро, розумом і серцем. Він стає одним із них, і лише тоді вони його убивають. Вони не допускають відхилень навіть у мить смерті. Сталінські кати робили свою роботу набагато гірше. Для них головним було формальне зізнання. Жертва, йдучи коридором і чекаючи кулі, могла зберегти бунтарську думку. Вони просто “вышибали мозги”. В Оруела ж кати, перед тим як вибити мізки, робили їх бездоганними. Порівняємо заповіді різних тираній: у старих – “Не смій”, у тоталітарних – “Ти повинен”, в Оруела – “Ти є”. Ні один з тих, кого

приводять туди, не може вистояти. Там неможливо врятуватися навіть шляхом повної капітуляції. Жоден не може вціліти. І навіть якщо кати дозволяють дожити до природної смерті, жертва від них не врятується. Те, що робиться з нею за ґратами, робиться навечно. Це дають знати наперед, щоб одразу ж убити всяку надію. Людину зімнуть так, що вона вже ніколи не підніметься. Вона ніколи не буде здатна на людські почуття. Всередині у неї все відіме. Любов, дружба, сміх, радість життя – всього цього у неї вже ніколи не буде. З неї видавлять все до краплі, а потім заповнять тим, що їм потрібно.

І.Багрянний свою концепцію світобачення вибудовує у формі діалогів між катом і жертвою. В кожного слідчого своя методика “робити “пшик” з “піддослідного”. Андрій Чумак залишається “нерозколотим”, відверто руйнуючи фундамент диктатури “страни советов”, що повернулася проти самих її творців: “Я не визнаю пролетарського правосуддя, здійснюваного за каблуками й палкою! Ось це моє кредо. І так само не визнаю соціалізму, будованого тюрмою й кулею” [1, 188]. У Сміта Уїнстона немає ніякого кредо. Він сам з собою уклав компроміс: “Я признаюсь, но не сразу. Буду держаться, пока боль не станет невыносимой. Ещё три удара, ещё два удара – и я скажу всё, что им надо” [2, 4, 98]. І він сказав, не витримавши знущань. Порівняємо: А.Чумака допитувало п’ять слідчих, і він “не розколовся”. С.Уїнстона допитував всього один слідчий, і він “розколовся”. В чому ж справа? Чи машини для езекуцій стали більш досконалі, що від однієї згадки про них “розколюються”, чи люди втратили всі цінності і в них залишився тільки страх за своє життя? Вони хочуть жити, точніше – існувати, в будь-якому вигляді, але тільки б подовше затриматися на цьому світі. Цей страх існував і півстоліття тому, але люди тоді ще боролися за свої цінності, і багато з них ішло на страту, не втративши їх. Чому ж Оруел не показав жодного протестанта? Чи він вважав, що людство зовсім деградує до нуля? Так, людство деградує і швидкими темпами, але щось та повинно залишитися?! Невже залишилася тільки жорстокість?! Джордж Оруел переніс тоталітарну систему Сталіна на півстоліття вперед, удосконаливши її і надавши жорстокості вищого гатунку. Але він не підніс вище людей. Чому? Роман був написаний у 1949 році, після створення і випробувань атомної бомби. Оруел побачив наслідки людського розуму і зробив висновок: люди живуть не для того, щоб зробити своє життя кращим, а для того, щоб знайти кращий засіб для своєї загибелі.

Як людина стверджує свою владу над іншими? Примушуючи їх страждати. Одного послуху недостатньо. Якщо людина не страждає, як можна бути впевненим, що вона виконує вашу волю, а не свою власну? Влада і полягає в тому, щоб заподіювати біль і принижувати. В тому, щоб розірвати свідомість людини на шматочки і скласти знову в тому вигляді, який потрібен. На своїх помилках учаться тільки дурні. Дж.Оруел показав, що правляча верхівка не така вже й дурна; вона перейняла досвід усіх попередніх систем і почала будувати свій специфічний світ, з якого нікого вже не випустять. Можна провести паралель з павуком і павутиною: у

Багряного – який не міцний павук і його павутина, але все ж вона дає тріщини, і деякі мухи вириваються; в Оруела – павутина настільки міцна, що навіть величезна муха не в змозі вирватися з неї. Який світ будують Оруелівські кати? Світ страху, зрадництва і знущань, світ розтоптаних, світ, який, удосконалюючись, буде ставати не менш, а більш безжалісним, немилосердним. Прогрес у цьому світі буде спрямований на збільшення страждань. Їхня основа – ненависть. Цей світ відкидає всі кращі почуття, залишаючи страх, гнів, самозневажання.

“В СРСР людей вистачить!” [1, 172] – “Лицо для растаптывания всегда найдётся. Всегда найдётся еретик, враг общества, для того чтобы его снова и снова побеждали и унижтожали” [2, 4, 110]. Як одна жалюгідна людина може виносити всім вирок? Вона виносить його тому, що так була навчена, вона з дитинства втратила все. Це добре простежується в романі “1984”.

“Ты изменник! – завопил мальчик. – Ты мыслепреступник! Ты евразийский шпион! Я тебя расстреляю, я тебя отправлю на соляные шахты!

Они принялись скакать вокруг него, выкрикивая: “Изменник! Мыслепреступник!” – и девочка подражала каждому движению мальчика. Это немного напоминало возню тигрят, которые скоро вырастут в людоедов. В глазах у мальчика была расчетливая жестокость, явное желание ударить или пнуть Уинстона, и он знал, что скоро это будет ему по силам, осталось чуть-чуть подрасти” [2, 2, 140].

Що може вирости з такої дитини? Виросте людина-людодід. Сталінська система породжує не гірших людодідів. “Хто не з нами, той проти нас”, – проголошує лозунг. І виходило, що всі проти НИХ. Оруел показав систему без прогалин, в якій людина вже не могла самостійно мислити. В Багряного система має дуже відчутну прогалину: людина мислить своїм розумом. У цьому відношенні не можна порівнювати А.Чумака та С.Уїнстона, бо моральна, духовна вищість Андрія дуже відчутна і, на протигагу Смітовій, не зламалася. Долі головних героїв майже в усьому є протилежностями: Смітовій зраді протиставляється Андрієва вірність, безпорадності – постійний пошук, невпадання у відчай... Але вони обидва пройшли через усі колеса і гвинтики машини, відчули все на собі: тільки один з них залишився вірним до кінця, не змінив своїх поглядів, а інший дозволив, щоб ним завладіли. Якби ще ним, то, можливо, він виніс би тортури, а так його душею. Це вже виходить за рамки розуміння. Як можна залізти в душу людині? В “1984” – змогли.

Роман Дж.Оруела не має ні початку, ні кінця. Це ніби центр організму, його серце, яке вирвали, залишивши всі артерії і вени, щоб із них билася кров. Оруел постійно тримає в напрузі читача, кожен уявляє, як би він вчинив у подібній ситуації. Особливістю є обмежена кількість ліричних епізодів. Андрієві є що згадати, бо він побував у різних місцях і багато чого знає. А що згадувати Смітові, коли в його суспільстві стерті всі цінності, все тече одноманітно? Єдиною відрадою йому була Джулія.

Які думки відвідують Андрія і Сміта? Андрій спинився на запитанні: “Хто мене зрадив?”, Сміт – “Чи не зрадив я Джулію?” Андрій перебрав усіх,

але ні на кому не міг зупинитися. Він не вірив у причетність братів, матері, коханої. Сміт зрадив Джулію, але переконував себе у протилежному. Чому так люди чинять? Все залежить від системи, яка працює на користь її керманача.

Кращі герої в Багряного за якісь лічені дні розчаровуються в революції, але не втрачають сенсу існування, знаходячи більш вартісні цінності, як-от: людяність, національна ідея, власна гідність. Вершиною багрянівського сумніву й життєствердження є слова реальної особи – “знаменитого на всю колишню Харківську губернію партизана, командира селянської бригади червоного козацтва,... двічі героя ордена Червоного Прапора Олексія Васильченка: “Я проклинаю той день і час... коли я підпорядкувався приказові Льва Троцького... а не пішов з Симоном Петлюрою... Може б, ця мерзость не панувала...” [1, 142].

Аналогію ми знаходимо й в Оруела. Це образи Амплфорта і Парсонса. Вони так вірили у справедливість системи, що, потрапивши в камеру, зразу ж згадували свої “гріхи” – можливі і неможливі. А як батькові дивитися на те, що його “викрила” його ж донька? Виходить, система ближча за батька, який потім “гордиться” тим, що виховав доньку в такому дусі. Саме в цьому епізоді особливо чітко видно, до чого призводить втрата духовних цінностей. І не вина Бога, якщо хтось на тернистому шляху втратить їх, – це вина самої людини.

Андрій подібний до Ісуса Христа. Він жив для людей і вмер за них. А скільки ж Юд? Дуже багато. Це і Фрей, і Сергєєв, і Сафигін, і Великін, і Донець, і О’Брайен, і радянська система... За Ісусом прийшов Юда, один з дванадцяти; при тоталітарній системі приходять Юди, дванадцять з дванадцяти. Їх багато, і протистояти їм може тільки незламна віра в себе, в Людину.

Отже, обидва романи показують, що людина є занадто слабкою ланкою Природи, Всесвіту. Якщо вона не зрозуміє, що потрібно бачити людське не тільки в собі, а й у всіх, то недалеко майбутнє засвідчить появу ще однієї глобальної проблеми – дегуманізації суспільства.

Список використаних джерел

1. Багрянний І. Сад Гетсиманський: Роман. – К.: Дніпро, 1992.
2. Оруэлл Дж. 1984: Роман // Новый мир. – 1989. – №2-4.
3. Програми “Зарубіжна література” для середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання. 5-11 класи. – К., 2003.
4. Програма з української літератури. 5-12 класи (проект) // Українська мова та література в школі. – 2003. – №8.